

Dżemila Smajkiewicz-Murman¹
Gdańsk

OBYCZAJOWOŚĆ TATARÓW POLSKO- -LITEWSKICH NA WILEŃSZCZYŹNIE

Najbardziej egzotyczną mniejszością narodową i religijną na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej byli Tatarzy polsko-litewscy, wyznający islam obrządku sunnickiego. Ludność ta w sposób szczególny identyfikuje religię z etnicznością. Dzięki religii w obyczajach Tatarów zachowały się elementy obrzędów bliskie ludom koczowniczym i tureckim. W państwie litewsko-polskim osiedleni tu Tatarzy wchłonęli wiele zwyczajów ludności chrześcijańskiej, jednak główne zasady religii do dzisiejszego dnia nie odbiegają od podstawowych reguł islamu.

RELIGIA

Religia islamu opiera się na tzw. pięciu filarach wiary, którymi są: *szahada* – wyznanie wiary, *salat* – modlitwa, *zakat* – jałmużna, *saun* – post w miesiącu ramadan, *hadż* – pielgrzymka do Mekki.

Monoteizm wyrażony w wyznaniu wiary: *Nie ma Boga prócz Allaha, a Muhammad jest Jego wysłannikiem* ma bardzo rygorystyczny charakter. Islam głosi, iż nie ma Boga jak tylko On. Neguje wiarę w boskość Jezusa, w tajemnicę Trójcy Świętej. Religia islamu to całkowite poddanie się Bogu, który jest nie tylko Królem i Stworzycielem, lecz także Miłosierdziem.

---

¹ Relację niniejszą autorka (z wykształcenia lekarz pediatra) oparła na własnej wiedzy i doświadczeniach w zakresie obrzędowości i obyczajowości Tatarów wileńskich, które wyniosła z domu rodzinnego, jest bowiem wnuczką imama Ibrahima Smajkiewicza (1879–1953), który tę godność pełnił od roku 1921 w Wilnie, a po repatriacji wojennej od 1946 roku w Gdańsku. Był liderem muzułmanów – wileńskich Tatarów – i współtwórcą Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (1925). Pełnił także funkcję kapelana I Szwadronu Tatarskiego w 13. Pułku Ułanów Wileńskich.

Koran to święta księga islamu. Zawiera całą ideologię życia wiernych, doktrynę religijną, prawne i ogólne zasady ustroju społecznego, a nawet zalecenia dotyczące wzajemnych relacji wyznawców. Jest podstawą prawodawstwa we wszystkich krajach muzułmańskich. Dla muzułmanów stanowi księgę objawioną za pośrednictwem Archanioła Gabriela i kontynuację objawień zawartych w Starym i Nowym Testamencie. Według doktryny Koranu Muhammad głosił tę samą prawdę, którą wyznawał Abraham, którą Mojżesz objawił Żydom na Synaju, a Jezus z Nazaretu chrześcijanom. Prorok Abraham został uznany przez Muhammada za twórcę Al-Kaby, świątyni w Mekce (sura II, w. 126).

Esencja religijnej doktryny Koranu i jednocześnie **dogmaty islamu** to:

1. Jedność i jedyność Boga Allaha,
2. Wiara w Muhammada, posłańca Boga z misją głoszenia prawdy objawionej o jedności Boga, Stwórcy i Pana Światów,
3. Wiara w życie przyszłe i zmartwychwstanie, Sąd Ostateczny (piekło i niebo),
4. Wiara w aniołów,
5. Wiara w proroków Boga: Adama, Noego (arab. Nuh), Mojżesza (arab. Musa), Jezusa (arab. Isa), Muhammada, jako tzw. pieczęci proroków, tj. ostatniego wysłannika Boga.

Bóg ma 99 imion atrybutów. Koran, czyli dosłownie recytacja, czytanie, składa się ze 114 sur (rozdziałów). Nabycie umiejętności czytania Koranu rozpoczyna wykształcenie religijne. Nauka odbywa się w każdym meczecie; od najdawniejszych czasów prowadzą ją imamowie.

Prawowitego muzułmanina obowiązuje modlitwa pięć razy dziennie (od świtu do pełnej nocy). Przed każdą modlitwą dokonuje się rytualnych ablucji (nos, jama ustna, uszy, twarz z zamoczeniem włosów, ręce po łokcie i stopy po kostki, w kolejności od prawej). Podczas modlitwy w domu zasłania się wszystkie lustra i obrazy znajdujące się w przeznaczonym do tego pomieszczeniu. Wyjątek stanowią wersety z Koranu, tzw. **muhiry**. Sama modlitwa odbywa się na dywaniku służącym specjalnie do tego celu, o nazwie **namazłyk** (w języku tatarskim **namaz** znaczy modlitwa). Wśród Tatarów nie przestrzegano rygorystycznie nakazu pięciokrotnej modlitwy. W miejscach, gdzie nie było meczetów, modły odbywały się w domach prywatnych, a zbiorowa modlitwa najczęściej ograniczała się do piątkowej, gdyż właśnie ten dzień jest dniem świętym dla muzułmanów na całym świecie.

Meczet. W meczecie modły świąteczne Tatarzy rozpoczynają od chóralnej modlitwy, zwanej **zıkr**. Charakteryzuje ją łagodna melodia, prawdopodobnie z kipczackiej ojczyzny, a jej słowa mówią o znikomości i małości człowieka wobec Stwórcy. Jest to rodzaj litanii, w której wierni pozdrawiają także najbardziej czczonych proroków islamu: Abrahama, Jezusa i Muhammada. Na modlitwę wzywa **muezzin**, pomocnik imama (prowadzącego modlitwę). Czyni to dwukrotnie w meczecie, ale nie z minaretu – wieżyczki, która w architekturze tych obiektów na terenie Polski i Litwy jest skromnym dodatkiem do całej budowli, w przeciwieństwie do Turcji i innych państw Bliskiego czy Dalekiego Wschodu. Meczety Tatarów w Polsce i na Litwie nawiązywały

architekturą do meczetów tatarskich na Powołżu. Wierni, zanim wejdą do meczetu, zostawiają obuwie przed progiem. Mężczyźni mają głowy nakryte stylowymi czapkami – *tibitiejkami*; są to niewysokie toczki z lekko spiczastym dnem, których podstawę tworzą zszyte trójkąty, najczęściej ozdobione motywami orientalnymi. Dlatego przywożono je lub pozyskiwano w formie подарunku. Kobiety modlą się w meczecie w osobnym pomieszczeniu lub na galeriach wewnętrznych, zwanych *mufilami*, na tzw. pięterku, gdzie mogą śledzić przebieg nabożeństwa. Głowy mają okryte szalem lub chustą, ubrania skromnie osłaniają dekolt i ramiona.

Stare meczety Tatarów (po arabsku *dżami*) są i były drewniane. Reprezentują typowy wytwór budownictwa wiejskiego: kwadratowy lub prostokątny budynek z kolumnowym podcieniem od frontu, nakryty stromym dachem ze smukłym minaretem pośrodku. Niektóre z nich nieobeznany osobom przypominają wiejskie kościołki lub prawosławne cerkiewki, jednak każdy meczet charakteryzuje element półksiężyc na zwieńczeniu minaretu, a zewnętrzne ściany tych świątyń na ziemiach polskich przeważnie miały i mają barwę zieloną lub niebieską. Podłoga w meczetach wysłana jest miękką tkaniną i dywanami, na których nie ma żadnych wzorów postaci ludzkich lub innych istot żyjących (aby nie rozpraszać wiernych trwających na modlitwie). Ściany we wnętrzu meczetu nie są ozdobione obrazami ani figurami świętych, lecz *muhirami* i *medalionami*. Muhiry to wersety z Koranu ozdobnie wykaligrafowane lub wyszyte przez pobożnych Tatarów, a także obrazy przedstawiające widoki Mekki lub Medyny. Niektóre muhiry mają wartość zabytkową (pochodzą z XVII wieku), malowane są na jedwabiu lub pergaminie. W kilku meczetach na ścianach znajdują się tablice marmurowe o treści na przykład: *Na chwałę Boga przez majora Tatara w 1855 roku Assanowicz*. Na Murawszczyźnie w Łowczycach koło Nowogródka widziałam płytę: *Na pamięć fundatorki meczetu hrabiny Elfrydy Zamoyskiej*.

Wierni modlą się w tzw. *safie*, czyli w rzędach następujących jeden po drugim. Miejsca nie są oznaczone. Zajmuje się je kolejno, bez względu na różnice rasowe lub społeczne. Można się modlić w skarpetach, boso albo w specjalnie uszytym miękkim obuwiu z wyprawionej skóry – safianu. Miejsce przeznaczone dla prowadzącego modlitwę znajduje się obok niszy *mihrab*, która wskazuje kierunek Mekki. Tej zasady przestrzegają wszyscy modlący się muzułmanie na całym świecie. Kierunek ten należy obrać bez względu na to, czy modły odbywają się pod dachem, czy na wolnym powietrzu. Przed wyznawcami islamu (frontem do nich) stoi *minbar*, odpowiednik kazalnicy (polscy Tatarzy w swojej gwarze wymawiali to słowo jako *mombier* albo *mumbier*). Jest to przeważnie podwyższenie lub dosyć bogato zdobiony mebel o trzech–siedmiu stopniach, z poręczami, przykryty daszkiem bądź baldachimem z zielonego lub ciemnobordowego aksamitu. Stąd imam wygłasza naukę – okolicznościowe przemówienie w dni świąteczne. Tak bywało na terenach Polski już w dawnych czasach, za księcia Witolda.

Imam (z arabskiego ‘poprzedzać’) to u Tatarów duchowny muzułmański, powszechnie zwany *mułłą* – słowo to pochodzi z języka perskiego. Tatarzy wymawiali je gwarowo jako *mołna* albo *małna*. Jest to osoba będąca przewodnikiem religijnym w gminie,

wybijają go wierni danej gminy na ogólnym zebraniu. Gmina religijna *dżama't* (w gwarze tatarskiej *żamiet*, *dżymiat* lub *dżymiet*) to według zasad islamu grupa muzułmanów skupiona wokół danego meczetu. Imam winien mieć następujące kwalifikacje moralne i intelektualne: nieskazitelność obyczajową, znajomość prawa koranicznego i zasad modlitwy, odpowiednią umysłowość. Do jego obowiązków, poza ściśle religijnymi, czyli odprawianiem modlitw w meczecie i na cmentarzu, uczestnictwem w różnych obrzędach, należy rola urzędnika stanu cywilnego: imam notuje fakty urodzin i zgonów, udziela ślubów i rozwodów (zapisy metrykalne sięgają XVII wieku). Dawniej był również mężem zaufania gminy. Jemu powierzano majątek na czas wyjazdu, czyniono wykonawcą testamentu, często też rozsądzał spory sąsiedzkie. Organizował także naukę religii dla dzieci. Zachowały się dokumenty mówiące o roli imama wśród ludności tatarskiej, pisane po polsku i po rosyjsku. W dawnej Rzeczypospolitej imam był również przedstawicielem i rzecznikiem Tatarów danej gminy wobec urzędów grodzkich i ziemskich, odbierał przysięgi składane na Koran przez żołnierzy (na przykład, że będą „obrońcami Króla, Ojczyzny i Konstytucji”). Ubiór mołły na co dzień to zwykłe ubranie w stylu europejskim, przeważnie zresztą takie, jakie noszono na wsi, ponieważ większość ludności tatarskiej jeszcze w czasach II Rzeczypospolitej była ludnością wiejską. Podczas pełnienia przezeń obowiązków religijnych mołła nosił długą czarną rozpinaną z przodu suknię z rękawami o szerokich wylotach, zwaną *dżubie* (od arabskiego *dżubba*), i nakrycie głowy w kształcie ciemnozielonego lub czerwonego kołpaka – turbanu z białym zawojem (najczęściej jedwabnego lub z markizety).

Podstawą organizacji religijnej Tatarów litewsko-polskich jest *szariat*, czyli kanoniczne prawo islamu oparte na Koranie. Formą tej organizacji jest wspomniana już gmina muzułmańska. Jej przedstawiciele załatwiają problemy dotyczące społeczności tatarskiej, na przykład niegdyś wystawiali poszczególnym osobom różne atestacje czy świadectwa. Ich czynności można porównać do czynności sejmików szlachty polskiej. Na utrzymanie imama łożono z użytkowania dóbr funduszowych meczetu, tzw. *wakufów*, i dotacji pieniężnych gminy. Wakufami zwano pobożne fundacje religijne czynione przez bogatszych Tatarów w postaci zapisu określonej części gruntu ornego na rzecz meczetu. Grunt ten uprawiał imam, a plony i dochody z tej ziemi były jego wynagrodzeniem. Ponadto w okresie przed I wojną światową i w czasach II Rzeczypospolitej istniała wśród Tatarów polsko-litewskich społeczna instytucja tzw. *mutywilejów*, czyli ludzi, którzy dobrowolnie opodatkowywali się na rzecz danego meczetu. Dochody otrzymane w ten sposób były przeznaczone na konserwację meczetu. Do ofiarodawców należeli przeważnie ludzie majątni, ziemianie i wyżsi urzędnicy. Imam bywał wyróżniany jako osoba duchowna we wszystkich uroczystościach publicznych i domowych, należało mu się pierwszeństwo i szacunek. Często funkcja ta stawała się dziedziczna.

Pomocnikiem imama jest wspomniany już *muezzin*, często zwany przez Tatarów *miezimem*. W czasie modlitwy odśpiewuje *azan* (wezwanie do modlitwy), może też zastąpić mułłę w razie jego niedyspozycji. Zajmuje się również nauką czytania Koranu w ramach lekcji religii dla dzieci.

Instytucje religijne islamu u Tatarów litewsko-polskich przenikał duch demokracji. Zachowały się dokumenty świadczące o istnieniu w drugiej połowie XVI wieku urzędu **kadięgo**, czyli sędziego w kwestiach religijnych, a więc kogoś z tytułem starszeństwa w duchowieństwie. W czasie rozbiorów, czyli od 1795 do 1918 roku, rosyjskie władze zaborcze podporządkowały Tatarów polsko-litewskich organizacji tatarskiej na Krymie, co oznaczało, że **mufti** (znawca prawa koranicznego i zwierzchnik religijny muzułmanów na danym terytorium) był wspólny dla Tatarów polsko-litewskich i krymskich. W okresie międzywojennym Tatarzy w Polsce utworzyli autokefaliczny związek religijny na czele z muftim i organem zarządczym, zwanym **Najwyższym Kolegium Muzułmańskim**. Mufti wybierany jest dożywotnio; obecnie reprezentuje **Muzułmański Związek Religijny** wobec władz państwowych oraz innych instytucji i związków wyznaniowych na obszarze Rzeczypospolitej i za granicą. Najwyższe Kolegium tworzy mufti jako przewodniczący i czterech członkowie (dwaj duchowni i dwaj świeccy). **Wszechpolski Kongres Muzułmański** składa się z delegatów wybieranych na ogólnych zebraniach członków gminy raz na pięć lat.

Święta i modlitwy

Dni świąteczne u Tatarów to piątki. Szczególnie praktykowana jest modlitwa w pierwszy piątek każdego miesiąca księżycowego. Odbywa się pod przewodnictwem imama. Najczęściej polega na chóralnym, melodyjnym czytaniu Koranu. Prawdopodobnie jest przypomnieniem praktyki z kipczackiej ojczyzny. Uroczyste święto doroczne to **Ramazan Bajram** (ruchome), trwa trzy dni i następuje po 30-dniowym poście (nazwa pochodzi od miesiąca – ramadan). W trakcie porannej modlitwy świątecznej w meczecie niektórzy dają datek imamowi, tzw. **fitre**, po czym wszyscy składają sobie życzenia. Zalecane jest też udanie się na **miziar** – cmentarz, aby pomodlić się przy mogiłach za dusze bliskich i podzielić się jałmużną, czyli **sadogą** (bułeczki drożdżowe, ciastka, owoce, cukierki). W drugim i trzecim dniu Tatarzy odwiedzają się w swoich domach, urządzą zabawy. Post w ramadanie jest bardzo restrykcyjny, należy się wówczas powstrzymać, od wschodu do zachodu słońca, od spożywania i picia czegokolwiek, a także od kontaktów intymnych. Zwolnione z zakazu picia i jedzenia są tylko osoby starsze i chore oraz małe dzieci. Wyjątkiem mogą być też ludzie znajdujący się w podróży, którzy jednak powinni nadrobić stracone dni postu; w przeciwnym razie jest on nieważny. Codziennie w miesiącu postu odbywają się w meczecie modlitwy wieczorne, tzw. **tarawih**. Domy wiernych w tym okresie odwiedza imam zapraszany przez rodziny, a gospodarze wręczają mu **fitre** (podarunek w postaci na przykład zboża lub pieniędzy).

Kolejne święto to **Kurban Bajram**. Trwa cztery dni. W czasie tego święta po modlitwie składa się w danej intencji ofiarę; mogą to być barany, woły lub byki. W ten sposób upamiętnia się ofiarę z syna Izmaela, którą złożył Bogu Abraham. Ubój odbywa się przy meczecie w obecności imama. Ofiarujący zatrzymuje dla siebie tylko część, reszta zostaje rozdana krewnym, znajomym lub najuboższemu.

Trzecim świętem jest Dzień Aszura, zwany *Aszurejnyj Bajram* (dziesiąty dzień pierwszego miesiąca roku według kalendarza muzułmańskiego), ustanowiony na pamiątkę córki Proroka Muhammada Fatmy, która, czekając na wieści o swoich dwóch synach, dowiedziała się o ich śmierci, doznała wstrząsu psychicznego i zmieszala przygotowywane dla nich różne potrawy. Tatarzy w ten dzień gotują kompot składający się z dziewięciu rodzajów owoców i ryżu.

Pozostałe święta są jednodniowe, należą do nich między innymi *Mieulud*, dzień urodzin Proroka Muhammada, i Nowy Rok kalendarza muzułmańskiego. W tych dniach Tatarzy nie pracują, a w meczetach odprawia się modlitwy. W życiu religijnym Tatarzy używają kalendarza muzułmańskiego, natomiast w codziennym – chrześcijańskiego. Rok muzułmański ma 12 miesięcy. Jego początek to rok 622 naszej ery, licząc od miesiąca *hidżry*, czyli daty przeniesienia się Proroka Muhammada z Mekki do Medyny. Takie daty można spotkać na starych cmentarnych nagrobkach i w starym piśmiennictwie tatarskim.

Pielgrzymka do Mekki i Medyny jest jednym z nakazów religii, jednak wśród Tatarów udanie się na pielgrzymkę zależało od posiadanych środków. Tylko zamożniejszym było to dane. Odbycie peregrynacji religijnej na Półwysep Arabski było i jest podkreślane zaszczytnym tytułem *hadżdży* ‘pielgrzym’. Tytuł ten był stawiany przy nazwisku, wpisywano go też do dokumentów państwowych. Osoba ta była powszechnie szanowana jako nie tylko bardzo religijna, ale także światła. Zapiski mówią o tzw. hadżdżych z Wileńszczyzny już w XV–XVI wieku.

OBRZĘDY

Obrządek nadania nowo narodzonemu dziecku imienia i włączenie go do społeczności muzułmańskiej nosi nazwę *azan*. Odbywa się w domu rodziców, zwykle w obecności imama, rodziców dziecka i świadków oraz zaproszonych gości. Krewna, zwana *matką azanową*, kładzie wykąpane niemowlę na stole. Obok znajduje się Koran, chleb i sól, słodycze i biały ser. Imam odczytuje modlitwę i wymawia imię, które ma być nadane dziecku, następnie bierze prawą rączkę niemowlęcia i dotykając jego wskazującego paluszka, wymawia siedmiokrotnie *szahadę*, po czym w prawe uszko wypowiada formułę *azanu*. To wezwanie do modlitwy staje się potwierdzeniem, iż dziecko będzie nosić swoje imię do dnia Sądu Ostatecznego. Tę samą czynność duchowny powtarza z lewym uszkiem. Po tej ceremonii następują gratulacje dla rodziców i wszyscy zebrani zasiadają przy suto zastawionym stole. Biały ser i miód to ceremonialny początek biesiady tatarskiej, kolejnymi potrawami są kołduny lub pieriekaczewnik (zob. niżej w podrozdziale **Kuchnia**).

Rytuał obrzezania (*siunniat*) nie jest już tak rygorystycznie przestrzegany. Dawniej wykonywał go tzw. *siunniędżeja* albo znający się na tym żydowski rzeźnik czy lekarz.

Ślub (*nikiah*). Najczęściej ceremonia ta odbywa się w domu panny młodej z udziałem dwóch świadków – *wekilów*, rodziców młodej pary i zaproszonych gości.

Przed ślubem pan młody zaprasza do swego domu imama i krewnych płci męskiej. Duchowny, modląc się, oprowadza zgromadzonych trzy razy wokół mieszkania lub domu, potem wszyscy udają się do domu panny młodej. Przed domem wybrany członek rodziny wita przybyłych chlebem i solą. Jest ubrany (lub ubrana) w kozuch odwrócony włosami na zewnątrz. Pana młodego obsypuje się następnie ziarnami zboża. Ta symbolika nawiązuje do ciepła, dostatku i szczęścia. W głównym pomieszczeniu, na stole przykrytym białym obrusem i przyozdobionym mirtem, leży Koran, chleb i sól, stoi szklanka wody i dwie płonące świece. Za stołem zasiada imam w towarzystwie świadków, naprzeciwko nich, na baranim kozuchu lub wołoku, stoją młodzi, twarzą zwrócenii w stronę Mekki. Przed udzieleniem ślubu pada pytanie o sumę, jaką pan młody zamierza przeznaczyć na *nikah*, czyli odszkodowanie dla żony w razie rozwodu. Podana cyfra zostaje wpisana do umowy małżeńskiej. Rejestracji małżeństwa dokonuje się także w księdze metrykalnej gminy muzułmańskiej. Następnie odmawia się modlitwę i duchowny nakazuje družbantce 'druhnie' *zaharemić* pannę młodą – nakryć jej głowę welonem. W trakcie przemówienia do nowożeńców i specjalnej modlitwy młodzi splatają palce rąk w charakterystyczny sposób (kciuk do kciuka), po czym imam zakłada im obrączki, a welon podnosi się do góry. Pierwsze życzenia składa imam ze świadkami i rodzicami, później zgromadzeni goście. Czasem uważa się, iż przy tej ceremonii należy dotknąć welonu kobiety, a ściskając dłoń mężczyzny, owinać ją w chusteczkę, co ma zapobiec ubóstwu, ale jest to przesąd. Po zaślubinach, gdy młodzi przechodzą do domu pana młodego, sąsiedzi wymyślają liczne przeszkody, tzw. bramki. Nowożeńcy, by przejść, wnoszą symboliczną opłatę. Wesele przebiega wesoło, połączone jest z zabawą i tańcami. Tradycyjnymi napojami są *syta* – woda zagęszczona miodem, kwas chlebowy, a także trunki używane przez miejscową ludność, nie pojawiają się natomiast potrawy z wieprzowiny, jedynie przedniejsze dania tatarskie.

Pogrzeb. Wskazane jest, by do muzułmanina na łożu śmierci przybył imam w celu przeczytania podstawowych modlitw: modlitwy skruchy i żalu – *Teubie dua* i *Ja-Sin*, jednej z sur Koranu. Po śmierci najbliżsi krewni albo tego samego, albo następnego dnia myją ciało zmarłego według określonego rytuału; w zależności od tego, czy był to mężczyzna, czy była kobieta, czynią to osoby tej samej płci w obecności imama. Rytuał ten to ablucje przed modlitwami. Ciało zmarłego zostaje ubrane w specjalnie przygotowaną bieliznę z płótna, które nie może być pocięte nożyczkami, tylko porwane na kawałki i paski, po czym zawiązuje się je w tzw. *sawany*, czyli całuny. Kobietom dodatkowo zawiązuje się chusteczkę. Zawiązuje się też końce całunów u dołu i u góry. Na piersi zmarłego kładzie się *dualary* – teksty modlitewne w postaci zwoju, pisane inkaustem z szafranu. Zwłoki umieszcza się na drewnianych marach (*tabut*) i przykrywa zielonym sukniem. Później sukno to oddawano przeważnie do meczetu – było elementem zdobienia przedproży. Oznakowane, często z wyszytym nazwiskiem ofiarodawcy, służyło przez lata. Na przykrytych całunem piersiach zmarłego kładzie się Koran lub *chamaił*. W miarę możliwości organizuje się też nocne czuwanie imama przy zmarłym, a podczas czuwania czyta się Koran. Przed pogrzebem odwiedzający

zmarłego składają przy jego ciele pieniądze owinięte w chusteczki. Tuż przed wyprowadzeniem zwłok na cmentarz (*miziar* lub *ziareć*) odmawia się modlitwy *deur* jako zadośćuczynienie za modlitwy i dni postu w czasie ramadanu, które zmarły opuścił w swoim życiu. Modlący się przejmują na siebie grzechy zmarłego. Po obu stronach mar kilkanaście osób recytuje Koran. Na zakończenie ceremonii przynosi się *kumgan*, czyli dzban napełniony wodą, i ręczniki. Z usługi tej korzystają wszyscy żałobnicy. Następnie uczestnicy są zapraszani na poczęstunek – odpowiednik stypy. Gospodarze rozdają *sadogę* w postaci *halwy* (czyli chałwy, słodkiego przysmaku z miodu, pszenicy i masła) lub *dżajmy*, pszenne bułeczki. Tego samego lub następnego dnia odbywa się pogrzeb. Przed pogrzebem czyta się Koran, surę Ja-Sin (jasień). Imam prosi zebranych, by wybaczyli zmarłemu wszelkie krzywdy lub urazy, jakich doznali z jego strony. Po chóralnej odpowiedzi: „Niech Bóg mu przebaczy” uczestnicy ceremonii kładą rękę w okolicach serca nieboszczyka. Następuje tzw. *wynośna dua* na pożegnanie, czyli modlitwa czytana w trakcie eksportacji zwłok na cmentarz. Jeśli w okolicy jest meczet, to odprawia się tam modlitwę *dżenazie*, jeśli nie ma, modlitwę odmawia się nad grobem. Kondukt prowadzi imam lub muezzin, za nimi przenosi się lub przewozi zwłoki na specjalnej platformie. W zasadzie kobiety odprowadzają zmarłego tylko do granic cmentarza. W drodze do grobu śpiewa się pieśni religijne – hymny ku chwale Boga. Mogiła jest głęboka, po bokach wyłożona deskami. Czterech Tatarów, odmawiając modlitwę, opuszcza do grobu ciało na powiązanych ręcznikach lub kawałkach płótna. Pochówku dokonuje się bez trumny. Zwłoki układa się głową ku zachodowi, by zmarły w dniu Sądu Ostatecznego na głos trąby Archanioła Gabriela mógł skierować się prosto na wschód. Po ułożeniu zwłok przykrywa się je deskami, które się opiera na deskach ułożonych po bokach dołu. W ten sposób tworzy się swego rodzaju daszek, by nie sypać ziemi bezpośrednio na zwłoki. W trakcie pogrzebu Tatarzy starają się nie okazywać wzruszenia, tylko modlą się głośno. Po zasypaniu grobu i utworzeniu podłużnego kopczyka okładają jego boki małymi kamieniami (czterema rzędami w poziomie). Imam symbolicznie polewa mogiłę wodą, jest to tzw. *guśl* (rytualne oczyszczenie), po czym prosi zebranych, by oddalili się na odległość czterdziestu kroków, a sam modli się, udzielając zmarłemu rad na dalszą drogę. Te rady to specjalne modlitwy na tę okazję. Tatarzy wierzą, że do osoby, która odeszła, przybywają wysłannicy Boga – aniołowie. Nazywają się *Munkir* i *Nekir*. To oni przeprowadzają wstępny egzamin; zmarły zdaje wówczas sprawę ze swych uczynków za życia. Na zakończenie ze strony modlącego się padają słowa: „Boże wielki, niech ziemia ta będzie lekka dla Twojego sługi i niech znajdzie łaskę przy Tobie”. W intencji dobrych wspomnień rodzina zmarłego rozdaje *sadogę* wśród osób zgromadzonych na ceremonii. Są to bułeczki drożdżowe lub halwa. Dla uczczenia pamięci zmarłych urządza się specjalne przyjęcia czterdzieści dni od daty pogrzebu, biorą w nich udział modlący się i uczestniczący w pogrzebie bliscy i znajomi. Równoległe odmawia się modlitwy z czytaniem Koranu. Istnieją świadectwa z XVII i XVIII wieku, z których wynika, że kult zmarłych przejawiał się także w testamentach. Określano w nich rodzaj i liczbę modlitw na tę okoliczność. Corocznie, wiosną lub późną jesienią, na tatarskich cmentarzach odbywa się tzw. przy-

kładanie mogił, czyli porządkowanie grobów. Imam, obchodząc cmentarz, odmawia modlitwę zaduszną. Często przynosi się wtedy dania sadogowe. Tatarzy przez długi czas pamiętają o grobach swoich przodków.

Pobratymstwo to obrzęd tworzenia więzów sztucznego pokrewieństwa między osobami niespokrewnionymi. Wśród dawnych ludów koczowniczych, w tym Arabów i Tatarów, istniał obrzęd braterstwa krwi, który u polskich Tatarów przekształcił się w uroczystość religijną. Obrzęd odbywa się w obecności imama. Osoby podają sobie prawe dłonie i dotykając się kciukami, obchodzą razem trzy razy stół, na którym leży Koran, sól, woda i chleb. Modlitwa trwa nieraz długo, po jej zakończeniu duchowny winszuje pobratymcom, a oni obdarowują się symbolicznymi podarunkami o trwałej wartości. Pobratymcy, tzw. *achrecie*, winni okazywać sobie pomoc i szacunek. Złamanie zasad pobratymstwa uważa się za wielki występki. Związek taki nie może zaistnieć między kobietami.

Ofiarowanie. Obrzęd składania ofiary z barana łączy się w tym wypadku z dawnym tatarskim kultem szamańskim, przystosowanym następnie do realiów islamu. Dotyczy sprowadzania pogody lub niepogody. Biały baran na wzgórzu przywraca pogodę, a czarny oznacza posuchę. Ofiarę składa się nad rzeką. Zabicie zwierzęcia poprzedza modlitwa; jego mięso rozdaje się następnie między wiernych. Przyrządza się je na różne sposoby, skóra natomiast jest „worem” do przenoszenia sadogi (tu: bułeczek) dla ubogich. W magię tego obrzędu włączają się także sąsiedzi niemuzułmanie, po swojemu łącząc się z Tatarami w modlitwie. W obrzędzie można odnaleźć pierwiastki dawnych wierzeń mongolskich z epoki Czyngis-chana. Czasem modlitwę o deszcz odmawia się podczas składania ofiary również z innych zwierząt, na przykład wspomnianych krowy lub byka na święta Kurban Bajram.

KULTURA

Kultura materialna Tatarów jest dość uboga. Przybysze ze Wschodu przystosowywali się do nowych warunków bytu w cywilizacji europejskiej. Oryginalność zachowywali jedynie w rzeczach, które wiązały się bezpośrednio lub pośrednio z wyznawanym kultem religijnym.

Mieszkania lub domy Tatarów dekoruje się *muhirami* (wersetami z Koranu wypisanymi pismem ozdobnym, oprawionymi w ramki). Znajdują się one nad drzwiami lub w pobliżu półki z książkami modlitewnymi.

Ubiory przystosowane były do obyczajów z terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stroje szlacheckie i mieszczańskie wywodzą się od narodów Wschodu, np. kontusz, burka. Stroje kobiece są skromne, lecz kolorowe, w kwiaty. Używa się szerokich chust do okrywania pleców. Na szyi nosi się srebrne świecidełka, medaliki z monogramami, wrytą modlitwą w języku arabskim lub znakiem półksiężyca. Mężczyźni noszą wszytą w ubranie *hramotkę / hramatkę*, czyli zwój z modlitwą. Kobiety zawiązują nad czołem chustki w kształcie zawojów, z większymi węzłami po bokach.

Kuchnia. Codzienne pożywienie Tatarów niewiele różni się od potraw słowiańskiego i bałtyckiego otoczenia. Częściej jednak jada się mięso, najbardziej lubiane są: wołowina, baranina, gęszina, drób i konina. Religia zabrania jeść wieprzowiny. Często mięso wołowe suszy się na wietrze, a później doprawia odpowiednimi ziołami. Specjalną potrawą są **kołduny**, czyli siekane mięso wołowe i baranie, z dodatkiem cebuli i przypraw, misternie zawijane w cieście pierogowym. Po ugotowaniu w osolonej wodzie kołduny je się łyżką. Sztuka jedzenia kołduna polega na nadgryzieniu najpierw jednego brzegu i wysaniu ze środka naturalnego sosu. Inne potrawy to: **czibureki** i **pielmieni** – duże, płaskie pierogi nadziewane mięsem, smażone w tłuszczu roślinnym lub baraniną, **bielusze** – przyprawione mięso gęsie, zawijane w cieście i pieczone w specjalnym rondlu, **pierekaczewnik / pierekaczennik** – cienkie wielowarstwowe ciasto typu francuskiego, nadziewane mięsem wołowo-baraniną, z odpowiednimi dodatkami, pieczone w piecu (można je także przygotowywać na słodko – z białym serem i rodzynkami lub śliwkami). **Dżajmy** to bułeczki z mąki pszennej – ciasto rozwałkowane na cienkie placki i smaży na maśle. **Halwę**, twardą masę z miodu, mąki i masła, podaje się w formie czekoladek. Ostatnie dwie potrawy spożywa się w dniu zadusznym lub w dniu pogrzebu. Na stypę, zwaną wieczerzą, przygotowuje się tzw. **łokszynę** – rosół z makaronem i galkami mięsnymi, pieczeń wołową lub baranią z kaszą ryżową na mleku i rodzynkami oraz kompot. Najczęściej podawanym napojem jest **syta**, czyli woda z miodem.

Mimo zakazu religijnego często korzysta się z zabronionych używek. Ze względu na umiejętność hodowania tytoniu nałóg palenia istniał od dawna u obojga płci.

Cmentarze (nazywane **miziar** lub **ziareć**). Mogiły są uszeregowane równolegle. Obkłada się je kamieniami, większy u głowy ku zachodowi, mniejszy u nóg zmarłego. W myśl zasady równości grobów się nie ogradza. Napisy na nagrobkach zawierają wersety z Koranu, na przykład **Allach rachmiet alejle** ('niech Bóg będzie miłosierny'), imię i nazwisko, datę śmierci według kalendarza muzułmańskiego lub chrześcijańskiego. Nagrobki mają także symbolikę półksiężyca z gwiazdką. Ich kształt zależy od zamożności rodziny zmarłego, mogą występować kamienie polne lub też kamienie szlifowane.

Kultura duchowa

Nauka. W czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego i w okresie późniejszym nie istniały średnie szkoły teologiczne. Tylko nieliczni mieli możliwość kształcenia się za granicą, na przykład w Kairze na uniwersytecie Al-Azhar lub w średniej szkole teologicznej w Sarajewie (dawna Jugosławia), a wcześniej w zakładach naukowych Azji Środkowej, zwłaszcza w Bucharze. W gminie religii uczył nauczyciel – **hodża** albo **hodży**. Lekcje odbywały się przeważnie rano lub popołudniami oraz w dni świąteczne wolne od pracy.

Nauka czytania Koranu jest ważnym i radosnym momentem w rodzinie tatarskiej. Na początku roku szkolnego rozdaje się sadogę w postaci pieczywa i słodczy. Praktycznie nauka odbywa się stopniowo, według podziału Koranu na części, tzw. **sury**. Zaczyna się od abecadła, sylabizowania, tempa i melorecytacji zgodnie z pew-

nymi ustalonymi prawidłami, co polsko-litewscy Tatarzy określali z białoruska **pieć Koran**. Po przeczytaniu Koranu przychodzi kolej na czytanie innych ksiąg religijnych, przede wszystkim podręcznych modlitewników, zwanych **chamailami**. Gdy uczeń zakończył czytanie Koranu i naukę zasad religii, odbywała się uroczystość **lahi**. Nauczyciel (hodży) podawał do ucałowania Koran najpilniejszemu uczniowi, po czym zawijał świętą księgę w zwój białego płótna, które ofiarowali rodzice ucznia, i przymocowywał je białymi ręcznikami do jego głowy. Następnie prowadził swą trzymającą się za ręce gromadkę uczniów do domu prymusa. W trakcie tej procesji cały czas trwały modlitwy, a dzieci po każdej frazie mówiły **amin** (amen). Dom i podwórko przystrajano kwiatami. Rodzice ucznia stawali na progu domu, witając przybyłych chlebem i solą. Nauczyciel składał gratulacje uszczęśliwionym rodzicom, po czym następowały gratulacje zgromadzonych krewnych. Gratulowano także nauczycielowi i innym uczniom. Później wszyscy zasiadali do poczęstunku. Honorowe miejsce zajmowali hodży i imam oraz najlepsi uczniowie, dalej rodzice, krewni, przyjaciele, znajomi i dzieci. Na znak dany przez nauczyciela religii wszyscy milkli i w ciszy odmawiano z powagą wersety z Koranu. Słuchający powtarzali frazę, a po każdej mówili za hodżym: **Allahu Ekber** 'Bóg jest wielki' i **Estegfirullah** 'dzięki Ci, Boże'. Najlepszym uczniowi podawano Koran, a on, nie otwierając księgi, recytował z pamięci jeden z dłuższych rozdziałów. Po nim popisywali się inni, śpiewnie recytując także **ziker** (rodzaj litanii). Na zakończenie jeszcze raz hodży recytował z pamięci jedną z sur Koranu, rodzice dziękowali mu, on zaś składał gratulacje dzieciom. Przed przystąpieniem do uczytu imam odmawiał krótką modlitwę, po czym rozpoczynało się radosne uctowanie.

Piśmiennictwo tatarskie. Odrębność kulturowa i religijna Tatarów utrzymywała się dzięki pismu. Alfabet arabski dostosowywano do fonetyki tureckiej, także słowiańskiej. Tym alfabetem zapisywano teksty religijne, ale też inne, w języku białoruskim lub polskim. W alfabecie arabskim sporządzano testamenty, notatki, ważne listy, układano epitafia nagrobkowe. W związku z tym zachowały się przekłady i objaśnienia Koranu oraz inne księgi religijne w języku białoruskim i polskim, pisane alfabetem arabskim. Zawierały one opisy obrzędów rytualnych, przykazania Boże, opowiadania z życia Proroka Muhammada, legendy z muzułmańskiego Wschodu, np. o Aleksandrze Wielkim, o Salomonie. W najstarszych księgach można spotkać również fragmenty podań i kronik historycznych. Głównym źródłem wiedzy Tatarów polsko-litewskich był **chamail**, czyli modlitewnik, i **kitab**. Ta ostatnia nazwa w języku arabskim oznacza książkę, lecz u Tatarów polsko-litewskich był to osobny gatunek piśmiennictwa. Kitaby zawierały modlitwy, objaśnienia obrzędów, również formułki magiczne i zaklęcia stosowane przy leczeniu chorych, tablice astrologiczne, kalendarze. Na marginesach stron notowano ważne wydarzenia, w których uczestniczyli posiadacze kitabów, na przykład opis wielkiej wędrówki do Mekki i Medyny lub daty śmierci osób zasłużonych dla społeczności tatarskiej. W czasach II Rzeczypospolitej Najwyższe Kolegium Muzułmańskie – Rada Mutawilejów – sprawowało nadzór religijny nad dziećmi uczącymi się o islamie. W tym czasie niezbędne podręczniki przepisywano

ręcznie. Odbywało się to przy pomocy hodźego. Dla ułatwienia nauki dzieciom Ali Smajkiewicz, ojciec autorki, w 1937 roku opracował w języku polskim *Praktyczny podręcznik początkowego czytania po arabsku*. Pomagało to korzystać z niego osobom, które miały minimalny poziom wiedzy na temat alfabetu arabskiego.

Różnorodności językowe. Tatarzy polsko-litewscy w domu i poza domem posługiwali się językiem polskim, białoruskim i litewskim. Wyrazy arabskie, tureckie (osmańskie) i perskie zachowały się w terminologii i tekstach religijnych i obrzędowych, także na epitafiach nagrobkowych. Terminy arabskie wymawia się na sposób turecki z akcentem na ostatnią zgłoskę. Tradycyjnym pozdrowieniem tatarskim jest *Sielam Alejkum* ‘pokój z wami’ (w brzmieniu tureckim *Selam Alejkum* i arabskim *As-Salamu Alejkum*). Na wiadomość o czyjejs śmierci mówi się *Allach rachmet* ‘Boże, zmiłuj się / Boże, bądź litościw’, a gdy ktoś kichnie *Chajrułlah* ‘szczęść Boże’. Przy życzeniach świątecznych, na przykład po Ramadan Bajramie, używa się słów: *Bajram Szerifiki Mubarek Olsun*, co znaczy ‘wesołych świąt’, a po święcie Kurban Bajram – *Kutlum Bajram*. Wyrazy te, pochodzenia wschodniego, otrzymywały słowiańskie przyrostki i przedrostki, następowała też w nich palatalizacja. Powstawały swoiste mieszane różnojęzyczne wyrażenia, na przykład: *chodźić po sadogę* ‘żebrać’, *firejska choroba* (w ciele przebywa zły duch) ‘obłąd’, *siufkac* ‘znachor tatarski’ (leczenie metodą odmuchiwania). W potocznej mowie słyszy się także wyrazy obce ze Wschodu, które przyjmują końcówki słowiańskie, np.: *chudbieju słuchać* ‘słuchać kazania’, *pójsć do awleju* ‘udać się na południową modlitwę’, *bez guśleju* ‘bez dokonania ablucji’, *azanić* ‘dokonać ceremonii wyznania wiary’. Pismo arabskie to pismo księgi wiary – Koranu, dlatego nawet najmniejsza zapisana tym pismem kartka jest traktowana przez Tatara lub Tatarkę z największym szacunkiem.

Legends i zabobony. Odrębność religijna i kulturalna odzwierciedlała się także w twórczości ludowej i literaturze pisanej. Tradycja uczyniła wielkiego księcia Witolda opiekunem Tatarów, przeznaczali więc oni jeden dzień w tygodniu na modły za jego duszę. Witold występował też w niejednej legendzie tatarskiej. W czasach jego panowania wzniesiono dwa meczety na Podlasiu: w miejscowościach Studzianka i Lebedziewo. W okolicach Wilna natomiast powstała największa osada tatarska, zwana Sorok Tatory (koło Trok). Dziś pośrodku tej miejscowości stoi pomnik księcia Witolda.

Tatarzy często przypisywali swoim cmentarzom właściwości cudotwórcze. Mimo iż islam jest religią monoteistyczną, wśród Tatarów rozwijał się kult świętych – pośredników między nimi a Bogiem. Powszechną czią ludność tatarska otaczała Kontusia, którego mogiła znajduje się na cmentarzu w Łowczycach koło Nowogródka (obecnie Białoruś). Stale odprawia się tam modły zbiorowe i indywidualne. Zmarłemu Kontusiu przypisuje się cudowną moc uzdrawiania chorych i pomoc ubogim, a młode pary małżeńskie przybywają tam po błogosławieństwo.

Magia i wróżbiarstwo. W folklorze Tatarów litewskich spotyka się elementy magii i wróżbiarstwa. Wierzenia te mają źródło w różnych kulturach ogólnomużłmańskich, pozostałościach kultu szamańskiego i wierzeniach otaczających ich

ludów chrześcijańskich. Największą sławą Tatarów byli **faldżejowie**, którzy leczyli umyślowo chorych przez wypędzanie demonów, zwanych **firlejami**. Te praktyki znane były zwłaszcza na Wileńszczyźnie. Nierzadko taką pomoc otrzymywali także nie-Tatarzy. Korzystali z niej również ludzie z wyższym wykształceniem. Podobne zabiegi stosowano też wobec zwierząt domowych – koni i bydła. Medykamenty przygotowywano ze środków własnych, naturalnych (leczenie ziołami). Znane są także sposoby odczyniania uroków przez wspomnianych znachorów, przeniesione razem z kulturą islamu.

Inną praktyką magiczną było zapobieganie skutkom burz, piorunów i ognia. Na przykład podczas burzy należało zapalić świece i z chamailem w rękę, modłać się, obchodzić dom, a następnie położyć modlitewnik na stole lub na oknie. Niedopalone świeczki z meczetu, które pozostały po miesiącu ramadanie, wrzucało się do paleniska, chroniąc w ten sposób dom od uderzenia pioruna. Przed złymi duchami zabezpieczało się pomieszczenia mieszkalne, nosiło się też tzw. **duajki, nuski** i **hramatki**, czyli wypisy z chamaiłów w formie karteczek złożonych w harmonijkę. Miały one zapewnić jak największą pomyślność. Wierzono również, że położenie takiego przedmiotu pod fundament domu ustrzeże go od wszelkiego zła. Wypisy te przypominają katolickie szkaplerze. Na przykład hramatkę daje się dziecku do kołyski, nie wolno jej nikomu przekazać ani sprzedać. Rolę amuletów odgrywają też czerwone koraliki lub czerwona włóczka, którą się nosi na przegubie ręki. W codziennym życiu przeciętny Tatar, podobnie jak jego sąsiad innej wiary, uznaje różne zabobony, na przykład wstaje o poranku prawą nogą czy na chwilę przysiadła na krześle, zanim uda się w podróż.

Tradycyjne zawody Tatarów to służba w wojsku, najczęściej w kawalerii, hodowla koni i bydła, furmaństwo, służba pocztowa i w charakterze gońca, garbarstwo i ogrodnictwo. W okresie międzywojennym nieliczni Tatarzy pracowali jako urzędnicy, kilkanaście osób studiowało w Wilnie na Uniwersytecie Stefana Batorego oraz we Lwowie, kilkoro było nauczycielami akademickimi z tytułami profesorów, troje na uniwersytetach Bliskiego Wschodu. Parę osób pracowało także w służbie dyplomatycznej. W dawnej tradycji służby wojskowej, kiedy Tatar wstępował do wojska jako kilkunastoletni chłopak, opuszczał szeregi armii jako zasłużony starzec.

* * *

Od Redakcji

Jak widać, obyczajowość i kultura Tatarów na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego wchłonęła wiele elementów kultury miejscowej ludności słowiańskiej, głównie białoruskiej. Wyraźnie zaznacza się wpływ języka białoruskiego (białoruszczyzny potocznej czy też tzw. mowy prostej), który był powszechnym

środkiem porozumiewania się (interdialektem) wszystkich narodowości na tych obszarach. Wpływ białoruszczyzny jest widoczny także w terminologii religijnej. Zakres i przyczyny tego zjawiska wymagają oddzielnego opracowania.

THE CULTURE OF POLISH-LITHUANIAN TATARS IN THE VILNIUS REGION

ABSTRACT

The article analyses the culture of the Tatars who came to the Vilnius region centuries ago. In 1945, most of the Tatars from the region decided to go to Poland during the process of repatriation, because they were entitled to do so as Polish citizens.

First, the article provides a description of the Tatars' Muslim religion: the Quran, the doctrine and the dogmas of Islam, mosques, imams and their religious functions, festivals, and prayers. The subsequent part analyses Tatar's symbolic culture: science, writing, language diversity, legends and superstitions, professions; material culture: clothes, cuisine, the interiors of mosques and grave adornments; as well as their rituals and ceremonies: giving names to children, weddings, funerals, rites of brotherhood, sacrifice.

All names and the terminology are given in their official and colloquial versions, as well as in the version "that is used / was used in everyday conversations". This shows the influence of the linguistic environment, which began already in the area of the Grand Duchy of Lithuania.

БЫТОВОЙ УКЛАД ПОЛЬСКО-ЛИТОВСКИХ ТАТАР НА ВИЛЕНЩИНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье представлены черты бытового уклада общества татар, столетия назад осевших в Виленском крае. Большая часть татарского населения этих мест, имея польское гражданство, воспользовалась правом «репатриации» в Польшу. Автор знакомит нас с основами мусульманской религии татарского населения и, в этой связи, в доступной форме напоминает основы *Корана*, говорит о доктрине и догматах ислама, о мечети, имаме и функциях имамов (выполняемых ими религиозных услугах), о праздниках и молитвах.

В последующих подразделах описывается духовная культура – наука, письменность, языковая разнородность, легенды, суеверия, профессиональная деятельность; материальная культура – одежда, кухня, убранство мечетей,

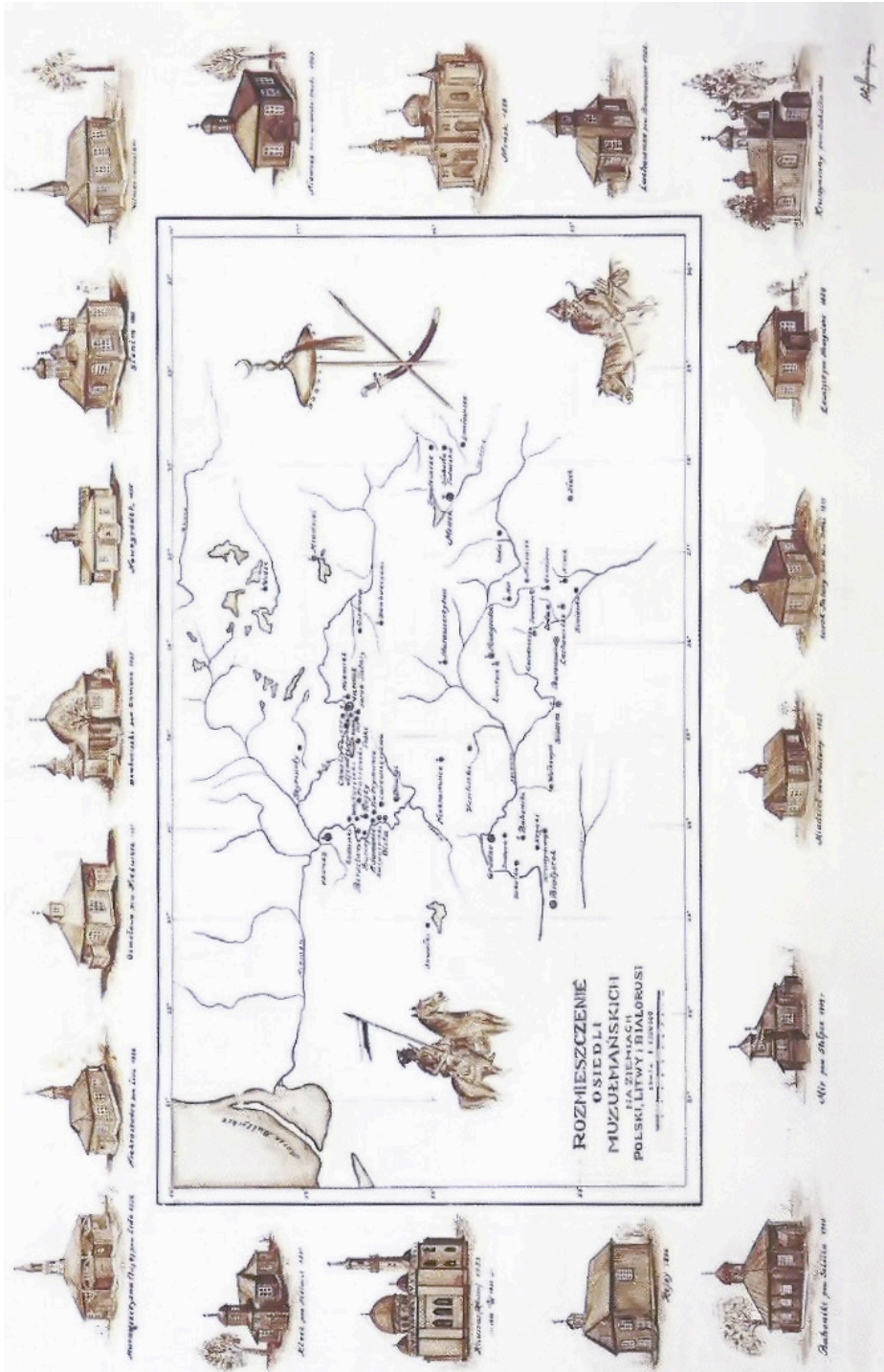
могил, а также обряды – наречение ребёнка именем, бракосочетание, похороны, побратимство, жертвоприношение.

Очень важным является закрепление ономастических определений и терминов в рассматриваемой тематике, представляемых в официальной и разговорной версиях, а также в версии «так, как произносят / произносили». Это отображает влияния языковой среды, закрепившиеся в прошлом, ещё на землях Великого княжества Литовского.

Słowa kluczowe: Wileńszczyzna, Tatarzy polsko-litewscy, kultura duchowa, kultura materialna.

Keywords: Vilnius region, Polish-Lithuanian Tatars, symbolic culture, material culture.

Ключевые слова: Виленщина, польско-литовские татары, духовная культура, материальная культура.

1. Mapa osadnictwa tatarskiego (Wszystkie fotografie z archiwum rodzinnego)

2. Meczet w Wilnie

3. Prezydent Ignacy Mościcki w wileńskim meczecie

4. Muhir 1

5. Muhir 2